

DOI: [https://doi.org/10.31392/Hileya-POLITICAL-2023.1-2\(180-181\).18](https://doi.org/10.31392/Hileya-POLITICAL-2023.1-2(180-181).18)
УДК 323.2:338

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИКИ І БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ: СУЧАСНИЙ СТАН

RELATIONSHIP OF POLITICS AND BUSINESS IN THE CONDITIONS OF WAR: CURRENT STATE

Цурканова І. О.,

кандидат політичних наук,
асистент кафедри філософії та
політології Українського державного
університету науки і технологій
(Україна, Дніпро)
e-mail: irina1987b@i.ua
ORCID: 0000-0002-7152-4448

Tsurkanova I. O.,

candidate of Political Sciences,
Assistant Professor of the
Department of Philosophy and Political
Science of the Ukrainian State University of
Science and Technology (Ukraine, Dnipro)
e-mail: irina1987b@i.ua
ORCID: 0000-0002-7152-4448

У статті автором проаналізовано взаємозв'язок політики і бізнесу в умовах війни. Зокрема автором виявлено, що економічна складова країни знаходиться у стані постійних змін, через повномасштабне воєнне вторгнення росії в Україну, що негативно впливає не тільки на рівень добробуту населення, а й на ВВП в цілому. Доведено, що урядові програми щодо підтримки відновлення бізнесу дозволять створити нові умови на економічному фронті через впровадження низки нових законодавчих актів й законопроектів, а також залучення іноземних інвестицій. Тобто, це стане досить суттєвим механізмом з боку держави, що допоможе вирішити дану проблематику.

Ключові слова: політика, бізнес, війна, економіка, підприємництво.

In the article, the author analyzed the relationship between politics and business in the conditions of war. In particular, the author found that the economic component of the country is in a state of constant change, due to the full-scale military invasion of Russia into Ukraine, which negatively affects not only the level of well-being of the population, but also the GDP as a whole. It has been proven that government programs to support business recovery will create new conditions on the economic front through the introduction of a number of new legislative acts and draft laws, as well as the attraction of foreign investments. That is, it will become a rather significant mechanism on the part of the state that will help solve this problem.

Keywords: politics, business, war, economy, entrepreneurship.

Постановка проблеми. Війна змінила наше життя до непізнаваності – з 24 лютого 2022 року вся Україна живе у нових політичних та економічних реаліях. Хоча, на наш погляд, першопричиною руйнування бізнесу стало поширення пандемії COVID-19 по всьому світу ще у 2020 році. Тоді влада була вимушена ввести локдаун, а найбільш вагомим негативним змін у той час зазнали малий та середній бізнес, що спричинило спад економіки в нашій державі. Але бізнес – це також економічні взаємовідносини країни на міжнародному рівні. Проте, не дивлячись на складні умови, що завдав коронавірус усьому світу, ми опинилися на порозі найстрашнішого сценарію XXI століття. Починаючи з 24 лютого 2022 року відбулося військове вторгнення росії на територію України. Ця нещадна та безжальна війна вбила та покалічила багатьох мирних жителів, вщент розрушила, пошкодила та зруйнувала багато будинків і підприємств. Тисячі людей залишилися без роботи та, навіть, без даху над головою. Саме тому, ми вважаємо, що першочерговим для держави є побудова соціального житла та відновлення інфраструктури – а це завдання будівельних компаній, які тримають стрій на економічному фронті.

На нашу думку, все це призводить до необхідності проведення дослідження взаємозв'язку політики та сучасного стану бізнесу в умовах війни, а також важливості виявлення головних проблем та запропонування ефективного та дієвого механізму щодо розвитку та перспектив подальшого поліпшення бізнесу за підтримки держави.

Аналіз досліджень і публікацій. В роботі використовуються наукові праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, які досліджують вплив запровадження протиепідеміологічних карантинних заходів на діяльність суб'єктів мікро-, малого та середнього підприємництва, що послужило основою перекваліфікації сучасного бізнесу в незвичних умовах: М. Окландер, О. Шраменко, В. Онищенко, А. Ворфоломеев, Н. Фролова, Р. Шевченко-Переполюккіна [1], В. Дикань, З. Дзуліт, А. Завербний, А. Романюк та інші. Такі сучасні автори, як: О. Дикань, О. Дячун, О. Квасниця, Л. Прокіпець Н. Фролова, О. Якушева, В. Стрілець переважно досліджують економічний розвиток і підтримку малого та середнього бізнесу в Україні та за кордоном.

Проте нас більше цікавлять праці наступних авторів, які вивчають проблему бізнесу під час дії воєнного стану: Т. Мельник [2], О. І. Жук. Але досконало цю проблематику майже ніхто з науковців не досліджував. Тому вона є новою для нашого суспільства, адже майже ніхто не міг уявити, що війна все ж таки розпочнеться у сучасному демократичному світі.

Мета дослідження. Дослідити взаємозв'язок політики та сучасного стану бізнесу під час війни й визначити шляхи подальшого розвитку його відновлення. Багато хто з науковців приділив цій проблематиці чимало уваги з теоретичної точки зору, а ми намагатимемося зосередитися на практичній складовій та поглянути на проблему з іншого кута. Для того, щоб наша держава якнайшвидше змогла повернутися до нормального життя, потрібна не лише перемога, а й відновлення економіки та відбудова зруйнованого.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні жодного дня не минає без обстрілів. Підлий ворог б'є з «градів», «ураганів», а також випускає крилаті ракети по всій території незалежної України, знищуючи мирних людей та цивільні об'єкти інфраструктури.

Станом на 22 серпня 2022 року сума прямих збитків інфраструктури України зросла до 113,5 млрд доларів, про що йдеться у звіті Київської школи економіки. Найбільша частина в загальній сумі збитків належить житловому фонду. Внаслідок бойових дій зруйновано та пошкоджено 131,3 тисячі житлових будинків на 47,8 млрд доларів [3].

Слід зазначити, що за місяць війни український бізнес втрачає більше, ніж за два роки пандемії. Обсяг завданої шкоди та довгострокові наслідки оцінити важко, адже бойові дії на території країни ще тривають [4].

Так, наприклад, станом на 01.10.2022 року у місті Нікополі вже більш ніж півтисячі зруйнованих та пошкоджених будинків, багато поранених та загиблих — це наслідки, так званого, «руського міра». Така сама ситуація у прифронтових містах та селах. Росіяни вдень та вночі гатять по всій території України, по мирним містам, влаштовуючи справжній терор для місцевого населення.

Метою окупантів є знищення всього українського, в тому числі, це стосується і пам'яток архітектури.

Саме тому українці з перших днів війни, не покладаючи рук, працюють в тилу, допомагаючи армії та вимушеним переселенцям, по можливості підтримують працездатність об'єктів критичної та комунальної інфраструктури, волонтерських штабів та центрів з розміщення біженців. Це також стосується й інформаційної війни в якій українці відстоюють цінності демократичного суспільства, суверенітет і територіальну цілісність держави в сучасних умовах глобальних викликів та загроз. Українці вже добре навчилися відрізняти правду від брехні. Тому ми повинні й надалі боронити свободу слова, щоб зберегти усі наші права і свободи, яких ми досягли за роки Незалежності України.

До війни багато українців-підприємців мали свій власний бізнес. Але з початком «спеціальної військової операції» з боку держави-агресора майже всі їх проєкти зупини-

лися та залишилося одне з найголовніших завдань — зробити все для підтримки економічної складової нашої країни. А яким чином економіка буде зростати, якщо вона щодня зазнає величезних втрат? Ми вважаємо, що основа взаємодії влади і бізнесу повинна полягати у взаємному партнерстві, зокрема, соціальному, задля гармонійного та постійного діалогу із підприємцями заради розв'язання соціальних проблем. Це може бути і корпоративна соціальна відповідальність, благодійність, соціальне підприємництво з боку інститутів держави, залучення іноземних інвестицій тощо. Влада повинна вже зараз створити та впровадити на рівні держави соціальні програми щодо побудови нового сучасного індустріально-виробничого підприємництва, а також залучити інвестиції у створення нових сучасних і модернізацію існуючих виробництв для стимулювання економічної структури.

Вже сім місяців кожен українець допомагає чим може: хтось купує амуніцію, аптечки та одяг для військових, а хтось збирає речі першої потреби та харчі для відправки на передову. Багато хто допомагає сім'ям, які залишилися без даху над головою. Діти донатять на вулиці співаючи пісні та продаючи фрукти й овочі, малюнки, а також інші поробки, зроблені своїми руками аби допомогти ЗСУ, перераховуючи зібрані кошти на спеціальний рахунок. Зі свого боку влада веде перемовини з європейськими країнами та міжнародними організаціями. Так, наприклад, у червні 2022 року Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. Це величезний крок та позитивна динаміка. Зараз Україна весь час перебуває у переговорних групах та залучається партнерською підтримкою багатьох країн світу, зокрема у військовій, економічній та політичній сферах.

Очевидно, що форми здійснення функцій забезпечення національної безпеки сучасної держави повинні бути відповідями на елементи системи загроз національній безпеці. Важко визначити єдині підходи до вирішення цих завдань, оскільки, крім неоднакових видів загроз, кожна держава ще повинна враховувати свої можливості у протистоянні ним. Останні ж залежать від ступеня враженості держави, яка вже несе на собі його наслідки, на момент прийняття рішення [5, с. 70].

Слід констатувати, що проблему малого і середнього бізнесу під час ковіду досліджувала Р. Шевченко-Переполюккіна, яка зазначила, що «карантин із приводу COVID-19, зокрема в Україні, на деякий час призвів до вимушеного тимчасового закриття багатьох малих та мікропідприємств. Здебільшого це такі сфери, як торгівля (майже всі продуктові магазини, ФОП на ринках, що працювали у продуктовій сфері, кав'ярні, заклади швидкого харчування), сфера послуг (перукарні, заклади відпочинку, клуби, бібліотеки тощо) та деякі інші

(заправки, Інтернет-провайдери тощо). Меншого впливу зазнали підприємці, які працюють із нехарчовими товарами, у сфері нерухомості, консалтингових, юридичних послуг тощо. Проте на більшу частину підприємців чекали непередбачувані збитки, а для декотрих із них і вимушене закриття бізнесу» [1, с. 148].

Досліджуючи наукові погляди на питання ефективності бізнесу під час війни, треба зауважити, що Україна зазнала величезних втрат саме на економічному поприщі. Багато підприємств зазнали збитків, а малий та середній бізнес вимушено почав дуже стрімко закриватися. Особливо постраждав від рук окупантів великий бізнес, такий, як авіакомпанії, туристичні фірми та багато інших.

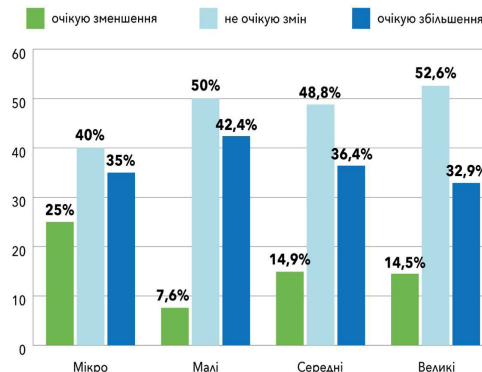
Якщо взяти, наприклад аграріїв, які зараз становлять основу не тільки нашої економіки, але й деяких африканських країн, то найбільш болючим питанням є відновлення аграрних підприємств. Адже на початку російського військового вторгнення значна частина території України була захоплена, а інша – кожного дня обстрілюється ракетами та важкою артилерією. В результаті кількість засіяних площ скоротилася щонайменше на третину. Також негативними факторами на весні були дефіцит пального та добрив під час посівної, а також нестача кадрів – адже багато хто з українських фермерів пішли добровільно захищати територіальну цілісність України.

Але найбільш болючим питанням сьогодення залишається відтік робочої сили. Станом на 04.05.2022 року з України виїхало понад 5,6 мільйонів біженців [6]. Трохи менше половини з них це жінки працездатного віку. Не дивлячись на те, що дехто вже повернувся додому, все одно переважна більшість залишилася за кордоном. На нашу думку, слід зазначити, що основна частина працездатних чоловіків була мобілізована, тож бізнес, який не може релокуватися (тобто переміститися у більш безпечне місце), потерпає від нестачі робочих рук. В свою чергу, багато компаній вже знаходяться на межі банкрутства. Таким чином, проблеми закриття підприємств можуть призвести до довгострокової кризи, а без достатніх коштів та підтримки держави у період війни економіка може взагалі не витримати.

В. Кудлай та А. Добровольська зазначають, що «основними показниками економічної ефективності роботи переробних підприємств є продуктивність праці, фондівіддача, матеріаловіддача, коефіцієнт оборотності оборотних засобів, рентабельність виробництва продукції, рентабельність продажу, рентабельність операційної діяльності, норма прибутку» [7, с. 76].

Саме тому, ми пропонуємо розглянути запропоноване Урядом країни державне фінансування постраждалому та зруйнованому бізнесу у 2022 році.

ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСУВАННЯ ПОСТРАЖДАЛОМУ І ЗРУЙНОВАНОМУ БІЗНЕСУ (% опитаних)

Джерело: Щомісячне опитування підприємств «Український бізнес під час війни». Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2022

Дані опитування, надані інститутом економічних досліджень та політичних консультацій, яке проводилося у липні 2022 року, свідчать про те, що майже половина підприємств взагалі не сподіваються на допомогу від держави, адже на законодавчому рівні не урегульовані питання щодо воєнного стану та підприємницької діяльності під час війни. Майже половина бізнесу була пов'язана із зовнішньоекономічною діяльністю, а 40% підприємств припинили експорт своєї продукції через заблоковані порти та неможливість вивозу товару, а також через повне припинення виготовлення власної продукції. Адже деякі підприємства працювали з імпортними товарами, які фізично неможливо ввезити в Україну через постійні обстріли та ризики для життя працівників у деяких регіонах [8].

Експерти зазначають, що невизначеність у довгостроковій перспективі залишається проблемою для бізнесу, адже невідомо скільки триватиме війна і куди саме завтра прилетить ракета. Як бачимо, російські окупанти кожного дня знищують економіку країни, поцілювши у підприємства, які забезпечують населення усім необхідним. Але, на наш погляд, найголовнішим пріоритетом для бізнесу є закінчення війни!

На думку І. Сотник, та К. Власенко: «розбудова соціального підприємництва відбувається в Україні повільними темпами через відсутність адекватного нормативного регулювання, дефіцит загальнодоступної інформації про діяльність підприємств у соціальній сфері, невеликі масштаби впровадження соціальних інновацій, проблеми з фінансуванням соціального бізнесу тощо. У зв'язку з цим, виникає необхідність у вибудовуванні цілеспрямованої державної політики підтримки, яка сприяла б активізації інноваційних процесів у соціальній сфері шляхом впровадження проєктів соціального підприємництва [9, с. 15].

Однак, Т. Мельник зазначає, що «одним із найважливіших кроків держави є все ж таки зміни в податковій сфері, що покликані підтримати економіку суб'єктів бізнесу в умовах воєнного стану. Зокрема, 15 березня 2022 р. був прийнятий Закон України № 2120-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану», який передбачає кардинальну податкову реформу на період воєнного стану [2, с. 5].

Запроваджені, ще у березні 2022 року, урядом програми щодо підтримки бізнесу під час воєнного вторгнення, на наш погляд, є досить суттєвим механізмом з боку держави. А залучення іноземних інвестицій та низка законодавчих актів й законопроектів, допоможуть вирішити дану проблематику. Таким чином, ми пропонуємо наступну формулу:

Формула Цурканової: політика + економіка + соціальне забезпечення = економічний розвиток країни.

Що ми маємо на увазі під складовими даної формули. По-перше, як відомо, політика відіграє одну з основних функцій державного управління. Адже основним завданням державної політики має бути розвиток малого та середнього бізнесу, які є частиною загальної соціальної та економічної політики України. По-друге, економіка – це не тільки основа добробуту країни та її процвітання, це й ще ринкові взаємовідносини з іншими країнами світу, які засновані на принципах вільного підприємництва та ведення бізнесу. По-третє, якщо ми говоримо про соціальне забезпечення (СЗ), то ми маємо на увазі рівень довіри людей до влади, адже СЗ є інструментом політики, що застосовується для регулювання рівня життя населення і передбачає надання послуг та матеріальних ресурсів.

А що ми маємо сьогодні, під час війни? Курс долара стрімко зростає, відповідно підвищуються ціни на товари та продукти, а міжнародної допомоги не вистачає. Ми всі добре розуміємо, що малий, середній та великий бізнес повинні працювати на економіку країни, щоб укріплювати її фінансову спроможність та обороноздатність. Але вся надія залишається на тих громадянах-підприємцях, які не припинили своєї діяльності й не поїхали за кордон, а продовжують працювати в рідній Україні, сплачуючи усі податки та збори.

Таким чином, ми пропонуємо розглянути декілька основних проблем, які, на нашу думку, є найбільш негативними для введення бізнесу у сучасних реаліях військової операції:

- пошкодження майна та виробничих потужностей;
- брак та значне здороження палива та транспортний колапс через що більша частина підприємств (зокрема промислових) скоротили обсяги виробництва або взагалі закрилися;
- нестача робочої сили.

На даний час, найбільш гостро стоїть проблема будівництва житлових комплексів та відбудова пошкоджених домівок. Саме тому ми хочемо приділити більше уваги будівельній сфері, яка пов'язана як із зовнішніми, так і внутрішніми факторами, які на даний час гальмують економічна та політична нестабільність, а також високий рівень інфляції.

Адже внаслідок відновлення будівництва й нарощування його темпів економіка підвищиться, більше податків почне надходити до бюджету, з'являться нові робочі місця та збільшиться кількість житла. Але будівельники можуть зіткнутися з деякими труднощами. Не кожен бізнес, навіть якщо він був корисним для економіки в мирний час, буде доцільним під час воєнного стану. Період війни й перший етап відновлення після нашої перемоги відрізняються від мирного часу дефіцитом матеріалів, фінансів та логістичними проблемами, зокрема, з імпортною складовою будівництва.

Навіть для бюджетного житла, де частка імпортних матеріалів до війни сягала інколи лише 20%, а завтра може знадобитися завозити щонайменше 70-80% компонентів. Тому, що це в багатьох випадках енергоємне виробництво, де використовуються газ, скло, арматура, цегла, клінкерна плитка, газобетон тощо. А з подорожчанням газу зростає й без того велика цінова складова. Також ще необхідно використовувати імпортне обладнання, яке треба для виробництва сучасних будматеріалів, паливо для транспортування та будівельної техніки.

Сьогодні потрібно докладати максимум зусиль для відновлення роботи вітчизняного бізнесу в усіх можливих формах.

Слід зазначити, що дерегуляція (скасування або скорочення державного регулювання) є універсальним інструментом, адже суттєве зменшення адміністративного та податкового навантаження на бізнес дозволить залишати більше коштів в обороті та мати додатковий ресурс у вигляді податків.

Таким чином, ми пропонуємо наступні кроки для підвищення ефективності введення бізнесу під час війни: спростити законодавчі вимоги до бізнесу; знизити податки та акцизи; отримати приватним фірмам та компаніям замовлення від держави на відбудову інфраструктури (садочків, лікарень тощо); запровадити програму доступних кредитів для бізнесу під час війни з боку держави; збільшити підтримку з боку держави у вигляді фінансування постраждалому та зруйнованому бізнесу; залучитися підтримкою іноземних держав для відновлення житлових будинків та інфраструктури; відновити сільське господарство.

Народ України повинен бути солідарним з нашими захисниками та здобувати власні перемоги, а для цього нам вкрай необхідна підтримка влади на всіх рівнях.

Ми вважаємо, що для забезпечення роз-

витку будівельних підприємств необхідно сформувати партнерські стейкхолдерні (зацікавлені особи або сторони) відносини, які допоможуть відновити повністю інфраструктуру нашої країни та залучитися підтримкою іноземних країн.

Поки триває безкомпромісна боротьба з агресором, у кожного з нас попереду багато роботи, адже ми розуміємо, що економічний фронт не менш важливий, ніж військовий. Настав час ідентифікувати та сформувати чітку державну політику, яка допоможе запустити алгоритм ефективного відновлення нашої економіки.

Перший та найпростіший крок – оперативна дерегуляція та оновлення державної політики у податковій та дозвільній сферах, тобто спрощення процедури видачі та отримання дозволів, а також ліцензій для будівельної сфери.

Висновок. Сьогодні українці націлені на перемогу над російським агресором, який намагається проводити на нашій рідній землі свою жорстоку окупаційну політику. Але не дивлячись на усі складнощі, що випали на українську долю, наш народ непереможний, адже кожен громадянин допомагає в тилу та, як може, підтримує економіку України, сплачуючи вчасно усі податки та збори. Однак, на відновлення економіки знадобиться багато років. Але ми вважаємо, що в нових реаліях розвитку технологій ми можемо прискорити зростання економічних, соціальних, політичних та інших процесів, що набуватимуть нових форм та інтерпретацій.

Таким чином, спираючись на результати проведених практичних досліджень, можна стверджувати, що проблеми взаємозв'язку політики та сучасного бізнесу в умовах війни є досить актуальними й підтверджується науковими роботами в цій сфері. Відновлення бізнесу у післявоєнний час допоможе створити нові робочі місця, а також сприятиме розвитку місцевих громад.

Тих підприємців, що продовжують працювати, надихає воля до перемоги, а також надія на нові рішення президента, уряду, місцевої влади про підйом економіки та підтримку підприємців на законодавчому рівні.

Список використаних джерел

1. Шевченко-Переполюкіна Р. І. Шляхи розвитку малого бізнесу в умовах COVID-19. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 49. С. 147–151. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/49_2020_ukr/28.pdf
2. Мельник Т. Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. *Економіка, управління та адміністрування*, №2 (100), 2022. С. 3-11.
3. Крутько Д. З початку війни пошкоджено або знищено понад 131 тисячу житлових будинків. *Хмарочос*. 23 серпня 2022. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2022/08/23/z-pochatku-vijny-poshkodzheno-abo-znyshheno-ponad-131-tysyachu-zhytlovyh-budynkiv/>

budynkiv/)

4. Рихліцький В. Бізнес в умовах війни: хто зазнав найбільших втрат та як відновлюються підприємства. *Економічна правда*. 23 березня 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/>.
5. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення.: монографія / Криштанович М. Ф., Пушак Я. Я., Флейчук М. І., Франчук В. І. – Львів: Сполом, 2020. – 418 с.: рис., табл. – Бібліогр. в кінці розд.
6. З України виїхали вже понад 5,6 мільйона біженців – ООН. *УКРІНФОРМ*. 4 травня 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3474995-z-ukraini-viihali-vze-ponad-56-miljona-bizenciv-onn.html>.
7. Кудлай В., Добровольська А. Управління економічною ефективністю виробництва молока і молочних продуктів. Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Підприємництво та бізнес-адміністрування: сучасні тренди», 01 – 28 лютого 2021 року, м. Харків, 2021. С.73-77. URL: <https://science.kname.edu.ua/images/dok/konferentsii/2021/2021.pdf>
8. Ангел Є., Кузяків О., Федець І. Виробництво відновлюється, але малому бізнесу досі важко. *Дзеркало тижня*. 11 липня 2022. URL: <https://zn.ua/ukr/business/virobnitstvo-vidnovljujetsja-ale-malomu-biznesu-dosi-vazhko.html>
9. Сотник І. М., Власенко К. А. Соціальне підприємство як інноваційна модель розвитку економіки. *Підприємництво та бізнес-адміністрування: сучасні тренди*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., Харків, 01 – 28 лютого 2021 р. / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова [та ін.]; [редкол.: П. Т. Бубенко, О. Ю. Палант, С. Ю. Юр'єва]. – Електронні текстові дані. – Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. С. 15-19.

References

1. Shevchenko-Perepolkina R. I. Ways of small business development in the conditions of COVID-19. *Market infrastructure*. 2020. Issue 49. P. 147–151. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/49_2020_ukr/28.pdf
2. Melnyk T. Yu. State support and stimulation of business development in Ukraine during martial law. *Economics, management and administration*, No. 2 (100), 2022. P. 3-11.
3. Krutko D. Since the beginning of the war, more than 131,000 residential buildings have been damaged or destroyed. *Skyscraper*. August 23, 2022. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2022/08/23/z-pochatku-vijny-poshkodzheno-abo-znyshheno-ponad-131-tysyachu-zhytlovyh-budynkiv/>
4. Rykhlitskyi V. Business in war conditions: who suffered the greatest losses and how enterprises are restored. *Economic truth*. March 23, 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/>.
5. State policy of ensuring the national security of Ukraine: main directions and features of implementation.: monograph / Kryshchanovych M. F., Pushak Y. Ya., Flejchuk M. I., Franchuk V. I. - Lviv: Spolom,

2020. - 418 p.: fig., tab. - Bibliogr. at the end of ch.

6. More than 5.6 million refugees have already left Ukraine - UN. UKRAINFO. May 4, 2022. URL: <https://www.ukrainform.ua/rubric-society/3474995-z-ukraini-viihali-vze-ponad-56-miljona-bizenciv-oon.html>.

7. Kudlai V., Dobrovolska A. Management of economic efficiency of production of milk and dairy products. International scientific and practical Internet conference "Entrepreneurship and business administration: modern trends", February 01-28, 2021, Kharkiv, 2021. P.73-77. URL: https://science.kname.edu.ua/images/dok/konferentsii/2021/_2021.pdf

8. Angel E., Kuzyakiv O., Fedets I. Production is recovering, but it is still difficult for small businesses. Mirror of the week. July 11, 2022. URL: <https://zn.ua/ukr/business/virobnitstvo-vidnovljujetsja-ale-malomu-biznesu-dosi-vazhko.html>

9. Sotnyk I. M., Vlasenko K. A. Social entrepreneurship as an innovative model of economic development. Entrepreneurship and business administration: modern trends: materials of the international science and practice internet conference, Kharkiv, February 01-28, 2021 / Kharkiv. national city university farm named after O. M. Beketova [etc.]; [redcol.: P. T. Bubenko, O. Yu. Palant, S. Yu. Yuryeva]. – Electronic text data. – Kharkiv: XNUMX named after O. M. Beketova, 2021. P. 15-19.